

7. Bart, K 2005. Poslanie k Rimlyanam (Epistle to the Romans), per. s nem. A. Petrova, Moskva : BBI im. Sv. Andreyu, 580 s.
8. Kalvin, Zh 1999. Nastavleniya v hristianskoj vere (Instructions in the Christian faith), Moskva : Izdatelstvo Rossijskogo gumanitarnogo universiteta, T. 3, 640 s..
9. Cherenkov, M 2015. 'Socialna teologiya yak theologia prima nashogo chasu (Social theology as theologia prima of our time)', *Religiya v Ukraini*. Dostupno: <https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/29961-socialna-teologiya-yak-theologia-prima-nashogo-chasu.html> [20 Traven 2021].

DOI 10.33930/ed.2019.5007.33(5)-7

УДК 291.16(477)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНО- КОНФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МЕШКАНЦІВ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

*PECULIARITIES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF RELIGIOUS-
CONFESSIONAL IDENTITY OF RIGHT-BANK UKRAINE RESIDENTS IN THE LATE
XVIII – EARLY XX CENTURY*

О. В. Щетинін

Актуальність теми дослідження. За останні десятиліття в Україні з'явилася низка наукових праць по проблематиці релігійної ідентичності, але більшість вітчизняних вчених які досліджують це питання – В. Калач, І. Папаяні, Л. Филипович та інші, зосередились в першу чергу на сучасних аспектах даної проблематики, мало висвітлюючи історичні аспекти даного питання.

Постановка проблеми. Правобережна Україна під владою Російської імперії була поліетнічним та поліконфесійним регіоном і хоча релігійна історія кожної групи у краї стала предметом дослідження низки вчених, питання релігійно-конфесійної ідентичності його мешканців з кінця ХVІІІ – до початку ХХ ст. все це мало вивчене.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Такі вчені як О. Буравський, І. Опря, Б. Скіннер та інші у своїх наукових працях торкалися питання ідентичності релігійних груп Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., але це питання все ще залишається не дослідженим комплексно.

Urgency of the research. In recent decades, some scientific papers on the issue of religious identity have appeared in Ukraine, but most domestic scholars who study this issue – V. Kalach, I. Papayani, L. Filipovich, and others – focused primarily on modern aspects of this issue and little highlighting the historical aspects of this issue.

Target setting. Right-Bank Ukraine under the Russian Empire was a polyethnic and multi-confessional region, and although the religious history of each group in the region has been studied by several scholars, the religious and confessional identity of its inhabitants from the late 18th to early 20th centuries is still studied too little.

Actual scientific researches and issues analysis. Such scholars as O. Buravsky, I. Oprya, B. Skinner, and others in their scientific works touched the question of the identity of Right-Bank Ukrainian religious groups in the late XVIII – early XX centuries this issue still remains non-researched comprehensively.

Постановка завдання. Проаналізувати характер і розвиток конфесійної ідентичності мешканців Правобережжя кінця XVIII – початку XX ст., визначити різні типи релігійності мешканців регіону та чинники, які впливали на різну конфесійну ідентичність і зумовлювали ставлення один до одного.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільство Правобережжя впродовж досліджуваного періоду у цілому зберігало агрописьменний характер – землевласники та духовенство регіону були відокремлені від селян освітнім бар'єром. Неосвіченість та догматична необізнаність селянства трьох обрядів регіону породила низку спільних культів для західної та східної християнських традицій. Освічені мешканці християнських конфесій регіону мали різне ставлення один до одного, але однаково негативне до євреїв. Протестанти регіону мали відмінну від традиційної релігійність не засновану на обрядах.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Релігійна ідентичність мешканців регіону в досліджуваній період мала декілька рівнів: з одного боку освічене духовенство і землевласники усвідомлювали догматичні різниці між конфесіями, а з іншого боку більшість селяни мали конфесійного нечітку та неконфліктну ідентичність. Юдеї, караїми та мусульмани були окремими етнорелігійними групами які мали непроникну по відношенню до інших релігій регіону ідентичність. Протестанти регіону сприймалися більшістю мешканців як чуже явище. Перспективним напрямком є подальше вивчення релігійної ідентичності мешканців регіону із залученням невідомих раніше джерел.

Ключові слова: релігійна ідентичність, конфесійна ідентичність, Правобережна Україна.

The research objective. Analyze the nature and development of the confessional identity of the inhabitants of the Right Bank in the late eighteenth – early twentieth century, identify different types of religiosity of the inhabitants of the region and the factors that influenced different religious identities and determined attitudes toward each other.

The statement of basic materials. The society of the Right Bank during the studied period as a whole kept agroliterate character – landowners and clergy of the region were separated from peasants by an educational barrier. The lack of education and dogmatic ignorance of the peasantry of the three rites in the region gave rise to some common cults for Western and Eastern Christian traditions. Educated residents of the region's Christian denominations had different attitudes toward each other, but were equally negative about Jews. Protestants in the region had a non-ritual non-traditional religiosity.

Conclusions. The religious identity of the region's inhabitants during the study period had several levels: on the one hand, educated clergy and landowners were aware of dogmatic differences between denominations, and on the other hand, most peasants had blurred and non-conflict religious identity. Jews, Karaites, and Muslims were separate ethnoreligious groups that had an impenetrable identity to other religions in the region. Protestants in the region were perceived by most residents as an strange phenomenon. A promising direction is the further study of the religious identity of the inhabitants of the region with the involvement of previously unknown sources.

Keywords: religious identity, confessional identity, Right-Bank Ukraine

Актуальність дослідження. За останні тридцять років після введення до наукового обігу поняття “релігійна ідентичність” дослідником націоналізму Е. Смітом [34, с. 16] з'явилася низка профільних досліджень

вітчизняних вчених. Цій проблематиці присвятили свої роботи Л. Филипович [36], В. Калач [20], та ін. Окремо слід відзначити аналіз правових аспектів проблематики, здійснений І. Мищакон [22] та ін. Однак згадані дослідники у своїх працях здебільшого зосереджувалися на сучасній етнорелігійній ситуації та не розглядали релігійну ідентичність у вузькоконфесійному вимірі.

Постановка проблеми. Правобережна Україна – територія Київської, Подільської та Волинської губерній, анексована Російською імперією під час другого та третього поділів Речі Посполитої у 1793 та 1795 рр., до 1917 р. була багатоконфесійним, багатонаціональним та багатоетнічним регіоном Російської імперії. Тут проживали такі етноси, як українці, євреї, поляки, росіяни, татари, пізніше німці, і були представлені такі релігійні спільноти, як православні, католики, уніати (офіційно до 1839 р.), юдеї, протестанти, старообрядці, невеликі групи мусульман і караїмів. Однак питання релігійно-конфесійної ідентичності мешканців регіону з кінця XVIII – до початку XX ст. на сьогодні все ще висвітлене фрагментарно й потребує комплексного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ідентичності представників різних християнських та нехристиянських конфесій та релігій у період кінця XVIII – початку XX ст. на Правобережжі торкалися Н. Стоколос і Н. Шеретюк [35], О. Буравський [11], Б. Скіннер [7], І. Опря [27], В. Лось [21], але, як слушно зазначила американська дослідниця релігійної історії Правобережжя Б. Скіннер, цій проблемі варто присвятити більше уваги [7, с. 200].

Постановка завдання. Проаналізувати характер і розвиток конфесійної ідентичності мешканців Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., визначити різні характери (типи) релігійності мешканців регіону та чинники, які впливали на різну конфесійну ідентичність і зумовлювали їх ставлення один до одного.

Виклад основного матеріалу статті. Соціальна структура населення Правобережжя, з певними заувагами, на початку XIX ст. була подібною до середньовічної – більшість мешканців належала до селянства, шляхти або духовенства, що приблизно відповідало трьом станам середньовічного суспільства – “ті, що працюють”, “ті, що воюють” і “ті, що моляться”. Такий тип суспільства релігієзнавець Е. Геллнер називав агрописьменним [14, с. 38]. В агрописьменному суспільстві виробники сільськогосподарської продукції – селяни були відокремлені від привілейованого прошарку/прошарків суспільства бар’єром у вигляді освіти. Освіченість духовенства та землевласників у регіоні та неосвіченість селян сприяли різному характеру релігійної культури та, відповідно, ідентичності.

Безумовно, структура агрописьменного суспільства, про яку говорить Е. Геллнер, є ідеальним типом, і суспільство Правобережної України не відповідало їй стовідсотково, а мало винятки. Такими винятками були декілька автономних етнорелігійних нехристиянських груп, які не вписуються у схему агрописьменного суспільства: татари-мусульмани Волинської губернії, караїми та юдеї, які були здебільшого письменними та проживали як в містах, так і в селах регіону.

Ці групи, на відміну від християнських конфесій регіону, мали “непроникну”¹ релігійну ідентичність. І євреї, і мусульмани поєднували

¹Під “непроникною” релігійною ідентичністю ми маємо на увазі релігійну ідентичність, яку не можна було поєднувати чи асоціювати з іншими релігійними ідентичностями – католики і православні регіону

національну та релігійну ідентичності, що робило їх спільноти замкненими для переходів у ці спільноти з інших груп. Попри те, що проти них спрямовувалося чи не найбільше обмежувального законодавства, вони вміли підлаштуватися до різноманітних обставин, демонструючи свою гнучкість, і прагматично будували відносини з католиками та православними. Наприклад, юдей Ушер Гінцбург згадував, що його батько Ісайя Гінцбург орендував у другій половині XIX ст. земельний маєток у с. Гопчинці Київської губернії, який належав римо-католику – поміщику Жевуському, а потім православному росіянину. Родина Гінцбургів годувала нового власника маєтку полковника–росіянина кошерною їжею, приготованою на кухні у євреїв. Разом із тим через скаргу сусідських єврейських матерів малому У. Гінцбургу заборонили гратися з християнином – хлопчиком, сином власника маєтку [8].

Старообрядці Правобережжя теж були окремою автономною групою, яка до 1861 р. користувалася подібно до євреїв та мусульман регіону особистою незалежністю від землевласників, а їхню конфесійно-релігійну ідентичність можна назвати відособленою по відношенню до місцевого українського населення, якому були незрозумілі російські обрядові суперечки, адже попри давньоправославний обряд, близький до православного, вони відрізнялися етнічно – були росіянами і фактично до 1860-х рр. мали привілейоване становище порівняно з українцями. Через це православні українці, серед яких вони жили, практично ніколи не ставали старообрядцями. Всі названі вище етнорелігійні групи в масштабах регіону, окрім юдеїв, були відносно нечисленими.

Переважаюча більшість мешканців Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. належала до трьох християнських віросповідань: римо-католицького, уніатського (греко-католицького) та православного, а у другій половині XIX – на початку XX ст. – до римо-католицького та православного. Цей поділ спочатку анексії регіону Російською імперією носив умовний характер, адже місцева релігійна культура часто носила змішаний характер, а тому межі трьох конфесій значною мірою були нечіткими. Така ситуація була викликана не тільки тривалим співжиттям кількох християнських конфесій поряд упродовж кількох століть, але й тим, що в останні десятиліття перед анексією Російською імперією та у перші десятиліття XIX ст. низка мешканців регіону встигла кілька разів поміняти конфесійну приналежність.

Через це ідентичність мирян – православних, католиків та уніатів (до ліквідації уніатської церкви у 1839 р.) упродовж кінця XVIII – перших двох третин XIX ст. була у цілому розмитою та не конфліктною по відношенню один до одного. Неконфліктне і мирне співіснування та запозичення елементів одного християнського обряду іншим у низці місцевостей регіону збереглося і на початку XX ст. Соціальна структура мирян всіх трьох обрядів була неоднорідною, але їх абсолютну більшість становили селяни, що справедливо навіть щодо римо-католиків, яких традиційно ототожнюють із великими землевласниками – “панами”. Так, у Волинській губернії у другій

були представниками християнської релігії й мали взаємопроникну релігійну ідентичність та могли асоціювати себе на основі ідентичності вищого, не конфесійного рівня як християни. Натомість юдеї, як представники окремої релігії, не могли себе асоціювати з іншими групами у релігійному відношенні. У деяких випадках держава трактувала населення Правобережжя саме за релігійною, а не конфесійною ознакою.

половині XIX ст. селяни серед римо-католиків склали 54,68 % [10, с. 32].

Частина православного духовенства регіону вже наприкінці XIX ст. помічала те, що селяни різних обрядів регіону мають розмиту ідентичність і відвідують різні церкви. Так, на Різдво 1796 р. василіяни Почаївського монастиря висповідали 10 тис. осіб уніатів та православних різних єпархій регіону і виступали з проповідями відносно відпалих від уніатства. Про це доносив православний благочинний Кременецького повіту [21, с. 87], на думку якого такі дії знищували благочестиве сповідання віри. Ця ситуація, яка була конфліктною для представника духовенства – благочинного, не була приводом для конфлікту серед мирян, а сприймалася як щось звичне. На нерозуміння частиною духовенства місцевої релігійної культури впливав той факт, що православних священників у регіоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. не вистачало, а їхню нестачу поповнювали за рахунок священників з інших регіонів імперії, де не було ані католиків, ані уніатів.

Така ситуація була наслідком існуючої на той час релігійної культури Правобережжя. Селяни регіону, які склали абсолютну більшість населення, мали відбувати панщину до шести днів на тиждень, а тому цінували працю своїх дітей як помічників у власних господарствах та не бажали відправляти дітей вчитися. Через це система їхньої освіти до 1861 р. практично не діяла. Духовенство, на якого держава покладала завдання народної просвіти у регіоні, теж не спромоглося до 1861 р. організувати значну кількість шкіл. Про все це, описуючи труднощі запровадження освіти серед селян, писали у 1861 р. “Київські єпархіальні відомості” [40, с. 114]. Але і після скасування панщини селяни не бачили сенсу вкладатися в освіту своїх дітей, не вбачаючи практичного застосування її результатів у господарстві, адже освіта вимагала значних фінансових вкладень батьків, які переважно залишалися убогими [40, с. 119].

У таких умовах релігійна культура не могла і, здебільшого, не носила серед селян осмислений характер, заснований на вивченні догм, натомість її осердям була народна обрядовість. На цьому рівні миряни всіх трьох обрядів мали низку спільних культів. Це, зокрема, стосувалося спільного вшанування представниками трьох обрядів тих самих ікон. Такі ікони існували в містах Тиврів [12], Бердичів, Почаїв та Летичів [11, с. 8], до них здійснювалися так звані “відпусти” – особливі паломництва, причому практика відпустів була характерна для всіх трьох обрядів регіону у першій половині XIX ст. Православне духовенство, говорячи у другій половині XIX ст. про релігійну практику відпустів, яка походила від католицьких прощ і перейшла у спадок від часів Речі Посполитої, називала їх “тутешнім звичаєм”, підкреслюючи унікальність місцевої православної культури [19, с. 56]. (На Лівобережжі, яке було відносно недовго у складі Речі Посполитої, та у Південній Україні, яка не була у складі Речі Посполитої, практики відпустів серед православних не існує).

В уніатську обрядовість ще до анексії регіону проникла низка латинських римо-католицьких елементів. Одним із них був невласливий православним культ святого Антонія Падуанського. І навіть після опрацювання уніатів колишні уніати в деяких випадках продовжували дотримуватися цього культу. У 1796 р. у с. Підлісці на Поділлі селяни відмовилися віддати ікону згаданого святого після опрацювання тутешньої церкви землевласнику римо-католику, який хотів її забрати, аргументуючи це тим, що вона чудотворна [21, с. 170]. Як показала практика,

скасування уніатства в регіоні у 1839 р. не призвело до занепаду його культу навіть у другій половині XIX ст. Через це православне духовенство Волині намагалося замінити культ Антонія Падуанського культом мучениці Анастасії, пропонуючи здійснювати в день пам'яті святого Антонія – 13 червня – літургії на її честь [21, с. 171].

Яскравим прикладом спільного культу для трьох обрядів регіону першої половини XIX ст. – православного, уніатського і латинського, а згодом для католиків і православних – стала Барська ікона Богоматері, яка була початково православною, потім уніатською, а з 1837 р., коли уніатський монастир було перетворено на православний, стала знову православною, але її продовжили шанувати деякі католики як чудотворну [23]. У низці випадків представники одного обряду мали повагу до святинь іншого обряду, як, наприклад, проскурівські католики, які з пошаною ставилися до місцевої ікони Богородиці, яка колись була уніатською, а після опрацювання місцевого уніатського храму Різдва Богородиці стала православною [17]. Причому майже всі названі ікони були іконами Марії, що дає підстави зробити висновок, що сильний культ Діви Марії був спільним спочатку для трьох обрядів, а після скасування уніатства – для двох найчисленніших християнських обрядів регіону – православ'я та римо-католицизму.

Також траплялися випадки спільного вшанування ікон православними й католиками у другій половині XIX ст. у таких містах регіону, як Тарноруда, Брацлав і Любар [1, с. 77]. Це відбувалося і після значних зусиль держави, спрямованих на чітке розмежування традиційних християнських конфесій регіону. Навіть після ліквідації одного з трьох обрядів регіону – уніатського в 1839 р. (хоча деякі осередки уніатства у регіоні опиралися опрацюванню впродовж 1840-х рр.), у другій половині XIX ст. певні обрядові дійства, передусім католицькі фести, залучали до свого відправлення інших християн регіону, зокрема православних [38, с. 174]. Це можна порівняти з тим, що попри заперечення унійного духовенства уніати-віряни здійснювали прощі до Києва до православних святинь наприкінці XVIII ст.

Практика відвідування мирянами святинь іншої конфесії, незважаючи на відносини між духовенством Правобережжя, існувала і на початку XX ст. Зокрема, польські католицькі селяни регіону відвідували місцеві православні монастирі і таким чином продовжували традиції міжконфесійних відносин регіону, які формувалися століттями [24, с. 93]. Ще однією особливістю регіону було поширене явище міжконфесійних шлюбів. До 1828 р. у міжконфесійних шлюбах, наприклад між католиками і православними, дітей виховували у віросповіданні за вибором батьків, а з 1828 р. згідно із законом у міжконфесійних шлюбах дітей musili виховувати виключно у православному віросповіданні [2, с. 28]. Постійному спілкуванню представників різних обрядів також сприяло існування такого явища, як панський (шляхетський) двір, де селяни-некатолики служили землевласнику-католику і, у деяких випадках, наvertsалися у католицизм [33].

Розповсюджене серед мешканців регіону явище міжконфесійних шлюбів також свідчить про неконфліктне ставлення мирян різних обрядів один до одного. Мали місце випадки коли особа була охрещена у православної церкви, але отримала католицьке виховання [15, с. 128]. Так само були випадки, коли одна і та ж сама особа була охрещена православним священником, отримала уніатське виховання, а в результаті перейшла до католицизму [39, с. 192]. Політика жорсткого розмежування православних з католиками та

уніатами не зустрічала розуміння як з боку католицьких, так і з боку православних селян, які продовжували відвідувати римо-католицькі релігійні урочистості і в першій, і в другій половині XIX ст. Викликав занепокоєння вищого православного духовенства регіону той факт, що місцеве православне населення брало участь не тільки у своїх православних, але й у латинських відпустах. Для прикладу, у 1865 р. своє занепокоєння цим явищем висловив волинський православний архієпископ [38, с. 176].

Попри всі зусилля влади адміністративними методами роз'єднати спільну обрядовість та проникнення елементів одного обряду до іншого на низовому рівні, яка була основою для спільної ідентичності, їй це остаточно не вдалося. З цього приводу видання "Православная Подолия" у № 1 за 1906 рік, описуючи з'їзд духовенства в одному з благочиній епархії, писала: "У деяких приходах наші православні віряни досі читають символ віри з додаванням: і від Сина. Якщо уніати могли привчити народ до такого читання протягом не більш як півсторіччя, то чому ми не змогли відучити його від такого читання протягом усього минулого століття?" [29, с. 41].

У цілому можна зробити висновок, що сильнішим був західний католицький вплив на унійну, а потім і православну релігійність, ніж навпаки – православної релігійної культури на католицьку. Крім нечіткої конфесійної ідентичності, синкретична релігійність селян часто включала язичницькі дохристиянські елементи обрядовості, характерні для всіх трьох губерній регіону, що було зафіксоване сучасниками-очевидцями у своїх спогадах, творах та пресі. Так, газета "Київські губернські відомості" за 1846 р. писала про народні забобони православних мешканців Київської губернії [26, с. 64], а шляхтич І. Крашевський, описуючи звичай мешканців Полісся у Волинській губернії у 1830-х рр., охарактеризував ритуал жертвопринесення вогню [5, с. 179]. Інші освічені мешканці регіону теж писали про те, що селяни регіону схильні до забобонів. Навіть деякі освічені представники землевласницької верстви теж захоплювалися віддаванням шани природі. Так, граф І. Мархоцький у своєму маєтку на Поділлі у 1820-х рр. присвячував римській богині родючості Церері обжинкове свято.

Крім мирян, нечітка та некофліктна по відношенню до інших обрядів ідентичність часто була властива і місцевому духовенству, яке походило з уродженців краю. Варто також додати, що ще в першій половині XIX ст. до заборони з боку держави представники духовенства різних християнських обрядів на Правобережжі відвідували храми різних конфесій та виголошували там проповіді [10, с. 7]. Щоправда, це стосувалося, у першу чергу, уніатів та римо-католиків.

Не тільки селяни, але й подекуди православні священники не були обізнані з тонкощами православного обряду, або не мали всіх необхідних богослужбових книг та інструкцій, а тому могли неправильно з точки зору тодішніх правил здійснити той чи інший обряд. З цього приводу "Подільські епархіальні відомості" у № 1 за 1862 р. писали, що рідко яка парафія у Подільській епархії має повний перелік богослужбових книг, і закликали священників наголошувати парафіянам на важливості того, щоб вони жертвували не на церковне начиння, а на книги [32, с. 8].

Це було пов'язане з тим, що як і селяни, які не прагнули здобувати освіту і давати її дітям, православне духовенство регіону у першій половині XIX ст. мало низький освітній рівень, а тому часто священники починали служити, не закінчивши семінарії і не розбираючись в догматичних тонкощах. Наприклад,

у Волинській єпархії у 1831 р. було 2/3 священників, які служили, не маючи богословської освіти [18, с. 13]. Через догматично-богословську необізнаність з боку деяких православних священників щодо здійснення обрядів і таїнств іноді доходило до курйозних випадків. Так, “Подільські єпархіальні відомості” у № 1 за 1865 р. писали про те, що один із священників єпархії, не знаючи порядку хрещення, тричі охрестив єврея, який хотів прийняти православ'я [31, с. 25]. У зв'язку з цим Подільська консисторія циркулярно вимагала від настоятелів кожного храму єпархії мати правила підготовки іновірців до прийняття християнської віри. Через згадані вище проблеми з освітою православне духовенство регіону було неспроможне ефективно пояснити конфесійну різницю між обрядами.

У порівнянні з православним римо-католицьке й уніатське духовенство регіону мало значно вищий рівень освіти. Так само, значно вищий рівень освіти мала польська римо-католицька землевласницька верства регіону. Зокрема, з кінця XVIII ідо 1831 р. у регіоні існувала система польських світських, але з обов'язковим вивченням догматів католицької релігії закладів, які були засновані і функціонували завдяки католицькому духовенству. Десятки таких навчальних закладів у регіоні діяли до їх ліквідації після Листопадового повстання 1830–1831 рр. [30, с. 217]. Усі ці заклади через вивчення релігії закладали учням, які там вчилися – переважно дітям духовенства та землевласників, осмислений рівень релігійності. Тому наведені вище приклади розмитої ідентичності навіть серед католиків стосувалися переважно мирян-селян.

Стійка конфесійна ідентичність частини духовенства була основою опору державній конфесійній політиці. В умовах повної ліквідації унії в Подільській губернії у 1839 р., всі віряни Греко-католицької церкви кількістю 1500 чоловік прийняли православ'я, натомість 2 священники з 16 відмовилися це робити [37]. Подібно до священників Подільської губернії стійку уніатську ідентичність та небажання міняти конфесію в 1839 р. та пізніше демонстрували уніатські ченці Волинської губернії. Так, близько половини ченців Любарського монастиря, які не дали згоди на приєднання до православ'я у 1840 р., а ченці Тригурського монастиря тієї самої губернії продовжували поминати Папу Римського і демонстрували небажання приєднуватися до православ'я [39, с. 191].

Під час повстання 1863–1864 рр. в середовищі колишніх уніатів користувалися популярністю польські антидержавні прокламації [9, с. 185]. Тобто, одна справа формально зробити вірян православними, а інша – змінити ідентичність. Це свідчить на користь того, що релігійна ідентичність змінювалася повільно як серед мирян, так і серед духовенства. Не тільки ченці, але й деякі парафіяльні священники після ліквідації уніатської церкви у 1839 р. продовжували служити по старому обряду. Також можливість “обійти” юридичну ліквідацію унії могла дати підтримка місцевого поміщика. Наприклад, у 1840 р. Подільській духовній консисторії стало відомо, що уніатський священник Гайсинського повіту С. Шостаковський служив у своєму будинку і мав утримання від поміщика [39, с. 192].

Католицька польська шляхта регіону демонструвала, з одного боку, більш чітке, ніж неписьменні селяни розуміння догматики католицизму через систему освіти й читання релігійної католицької літератури [3, с. 43]. Разом із тим ставлення з боку католиків-землевласників до православних було різним: позитивним як у Л. Ліпковського [6, с. 133], або ж негативним як у

О. Єловицького [4, с. 259].

Розуміння, попри конфесійні розбіжності, належності до одної релігії впливало на ставлення до інших релігій. Як православне духовенство регіону, так і польська католицька шляхта регіону негативно ставилися до юдаїзму у регіоні, що можна назвати спільною ознакою обох конфесій. Так, православна преса писала про єврейську змову [18, с. 16], а низка католицьких шляхтичів-землевласників регіону – І. Крашевський [5, с. 155], Ф. Гіжицький, О. Єловицький [4, с. 271] та інші – писали про юдеїв у негативному ключі, звинувачуючи останніх у жадібності та висміюючи їхні релігійні практики. При цьому М. Дубецький прямо назвав євреїв у своїх спогадах невірними [3, с. 163].

Із 1860-х рр., після відміни кріпацтва, у регіоні починається поступове поширення масової освіти, яка перестає бути прерогативою привілейованої верстви. Разом із поширенням освіти та кризою православної церкви на Правобережжі поширюється пізній протестантизм. Протестантська релігійність, на відміну від католицької та православної, через заперечення традиційної обрядовості та акцент на вивченні Біблії носила осмислений необрядовий характер, чим різко контрастувала, зокрема, із православною релігійністю на низовому рівні. Оскільки протестантами найчастіше були колишні православні, вони були “ворогами” для православної церкви регіону й отримували регулярно негативні оцінки з боку останньої.

Хоча пізній протестантизм був по своїй суті модерним явищем, яке свідчило про поступове руйнування агрописьменного середньовічного типу суспільства у регіоні, православне духовенство і влада цілеспрямовано створювали негативний образ цього релігійного руху, вбачаючи у ньому небезпеку. Своєю чергою, протестанти регіону намагалися всіляко відмежуватися від назв “сектанти” та “штундисти”, які дали їм влада та православна церква, але ці назви закріпилися за ними й існують в Україні до сьогодні [27, с. 420].

Ставлення православного духовенства та мирян до інших конфесій зазнавало змін упродовж кінця XVIII – початку XX ст., як і ставлення духовенства та мирян інших конфесій один до одного та до православних. Світоглядну зміну можна проілюструвати на прикладі поняття “секта” та “сектанти”. У 1860-х рр. православне правобережне духовенство називало сектами та сектантами громади старообрядців, які проживали в регіоні [25, с. 10]. Якщо ж говорити про початок XX ст., то слово “сектанти” починають вживати переважно по відношенню до українців-протестантів – колишніх православних, які проживали в регіоні [13, с. 10]. Водночас щодо старообрядців, місія православної церкви по відношенню до яких мала деякий успіх, почав частіше вживатися інший термін – “розкольники” [18, с. 15]. Це дає підстави говорити про те, що і релігійна ідентичність значної частини мешканців регіону кінця XVIII – початку XX ст. зазнала змін.

У цілому говорячи про ідентичність представників протестантизму, які проживали у регіоні в досліджуваній період, необхідно сказати, що навіть всередині однієї конфесії вона могла відрізнятись. Цьому сприяв національно змішаний характер деяких громад. Прикладом є баптисти, які склалися на Правобережжі у другій половині XIX – на початку XX ст. з німецьких, чеських, українських та змішаних громад. Німецькі громади, які керувалися “Гамбурзьким сповіданням віри”, були більш стійкими організаційно. Натомість етнічно українські баптистські громади мали проблему з

організаційними питаннями, переживали “релігійні бродіння” та випадки повернення у православ’я [28, с. 150]. Ситуація змінилася лише на початку ХХ ст. в умовах розростання загальноросійського євангельського руху та зміцнення позицій у ньому континентального баптизму.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, упродовж кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. релігійна ідентичність представників старих історичних християнських конфесій Правобережжя – православ’я, римо-католицизму та уніатства (до скасування) носила дворівневий характер. Релігійність здебільшого неосвічених мирян-селян була розмитотою, неконфліктною по відношенню один до одного, а межі “конфесій” носили нечіткий характер. Основою для спільної релігійності була спільна обрядовість. Натомість релігійність освічених прошарків населення носила більш осмислений характер, що пояснюється вивченням релігійних догматів.

Через те, що релігійна ідентичність пізніх протестантів носила принципово відмінний, необрядовий характер, заснований на вивченні Біблії, вони сприймалися православними як щось чуже й зазнавали з їх боку негативного ставлення. Так само негативного ставлення зазнавали юдеї, етноконфесійна ідентичність яких була непроникною по відношенню до християнських конфесій регіону і навпаки. Окремими невеликими етнорелігійними групами в регіоні з власною ідентичністю були татари-мусульмани та караїми.

Перспективним напрямком подальших досліджень залишається вивчення релігійної ідентичності мешканців Правобережжя із залученням невідомих раніше джерел, зокрема архівних даних.

Список використаних джерел:

1. Beauvois, D 1997. ‘Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914, *Przegląd Historyczny*, №88, s. 73–94.
2. Bobrowski, T 1900. *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego*, t. 1, Lwów: *Nakładem Funduszu testamentowego*, 417 s.
3. Dubiecki, M 1914. *Na kresach i za kresami*, Kijów: *Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego*, 236 s.
4. Jełowicki, A 1839. *Moje wspomnienia*, Paryż: *Wydanie Aleksandra Jełowickiego i spółki*, s.
5. Kraszewski, I 1840. *Wspomnienia z Wołynia, Polesia i Litwy*, t. 1. Wilno: *Nakł. i Druk. J. Glücksberga*, 203 s.
6. Lipkowski, L 1913. *Moje wspomnienia 1849–1912*, Kraków: *nakładem autora*, 324 s.
7. Skinner, B 2014–2015. ‘Валентина Лось. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект (Київ: Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 2013. 300 с.) : рецензія’, *Київська Академія*, Вип. 12, с. 195–203.
8. *Агад Га-ам в селі Гопчиця. Село Гопчиця і панський будинок*. Доступно: <<http://hopchytsya.com.ua/ahad-ha-am-hopchytsya-1/>>. [24 Травень 2021].
9. Баляс, І 2012. ‘Міжконфесійне протистояння православного, уніатського та католицького духовенства волинської губернії на основі “Волинских епархіальних відомостей”’, *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія IV: Історичні науки, с. 78–87.
10. Буравський, О 2004. *Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.*, Житомир: *Видавництво ЖДУ*, 168 с.

11. Буравський, О 2011. 'Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст.', *"Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць*, Вип. 47 (5), с. 5–11.
12. Бучковський, О 2020. Сторінки історії: ікона Матері Божої Тиврівської. Доступно: <<https://kmc.media/2020/08/22/storinky-istoriyi-ikona-materi-bozhoyi-tyvriivskoyi.html>>. [24 Травень 2021].
13. В преддверии нового года, 1908. *Киевские епархиальные ведомости*, № 1, с. 10–13.
14. Геллнер, Е 2003. Нації та націоналізм; Націоналізм, пер. з англ. Г Касьянов, Київ: Таксон, 300 с.
15. Голий, РВ 2013. "Відомості про відступників" як історичне джерело конфесійних конверсій у 30-ті роки XIX ст. (на прикладі Волинської губернії)', *Науковий вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки*, № 21, с. 127–133.
16. Духовное просвещение на Волыни в первые годы по воссоединении, 1913. *Волынские епархиальные ведомости*, № 1–2, с. 12–13.
17. Єсюнін, С 2018. Сторінки історії православної церкви у місті Хмельницькому: храм Різдва Богородиці, Доступно: <<https://khm.gov.ua/uk/content/storinky-istoriyi-pravoslavnoyi-cerkvy-u-misti-hmelnyckomu-hram-rizdva-bogorodyci>>. [24 Травень 2021].
18. Из обозрения духовных журналов, 1912. *Волынские епархиальные ведомости*, № 1, с. 15–16.
19. Историко-статистическое описание местечка Сатанова Проскуровского уезда Подольской губернии и находящегося близ него Свято-Троицкого Заштатного Монастыря, составлено из сведений, доставленных Священником М. Орловским, 1862. *Подольские епархиальные ведомости*, №2, часть неофициальная, с. 47–56.
20. Калач, В 2018. 'Форми та рівні релігійної ідентичності: теоретико-методологічний аналіз', *Українська полоністика*, Випуск 15, с. 31–40.
21. Лось, ВЕ 2013. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект, Київ: НБУВ, 300 с.
22. Мищак, ІМ 2012. 'Удосконалення конституційного законодавства України у сфері свободи совісті та віросповідання відповідно до міжнародно-правових норм та стандартів', *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, № 4, с. 37–40.
23. Моцпан, Р (n.d.). Чудотворна ікона Божої Матері "Барська", Доступно: <https://blagobar.church.ua/svyatini/?fbclid=IwAR2AV1xLcYre5BU7-WPVTtcSeSxK--kJCM2FHNjtFPa-IrgUx6VI69e_fik>. [24 Травень 2021].
24. Надтока, ГМ 1998. 'Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст.', *Український історичний журнал*, № 5, с. 86–99.
25. Нынешний состав Подольской епархии, 1862. *Подольские епархиальные ведомости*, № 1, часть вторая неофициальная, с. 9–10.
26. О гаданиях у Малоросиян 24 и 30 ноября во дни св. Великомученицы Екатерины и св. ап. Андрея Первозванного, 1846. *Киевские губернские ведомости*, № 8, с. 64–67.
27. Опря, ІА 2017. 'У пошуках власної ідентичності: пізньопротестантські конфесії Правобережної України у кінці XIX – на початку XX ст.', *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, Том 27, с. 419–425.
28. Павлюк, ГВ 2011. 'Особливості внутрішньоцерковного життя баптистських громад Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.', *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*, Сер.: Історичне релігієзнавство, Вип. 4, с. 145–158.
29. Пастырское совещание, 1906. *Православная Подолия*, № 1, с. 32–53.

30. Поліщук, ЮМ 2012. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.), Київ: *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 432 с.
31. Потверждение Духовенству о точном соблюдении правил, относительно приготовления иноверцев-нехристиан к принятию христианской веры, 1865. *Подольские епархиальные ведомости*, №1, часть первая официальная, с. 25.
32. Продажа церковных книг при Подольской Духовной консистории, 1862. *Подольские епархиальные ведомости*, №1, часть неофициальная, с. 7–9.
33. Пушкар, Н (n.d.). Тадеуш Чацький з русофільських позицій І. Г. Кулжинського в його спогадах про Волинь, Доступно: <<http://volodymyrmuseum.com/naukovistatti/206-tadeush-chatskyu-z-rusofilskykh-pozytsiy-i-h-kulzhynskoho-v-yoho-spohadakh-pro-volyn>>. [24 Травень 2021].
34. Сміт, Е 1994. Національна ідентичність, пер. з англ. П. Тарашука, Київ: *Основи*, 223 с.
35. Стоколос, НГ & Шеретюк, РМ 2012. Драма Церкви, Рівне: *ПП ДМ*, 347 с.
36. Филипович, Л 2018. “Православний атеїст” як специфічна форма релігійної ідентичності в сучасній Україні”, *Історія релігій в Україні*, Науковий щорічник, Вип. 28. Частина II, с. 531–544.
37. Хіхляч, Б (n.d.). З історії греко-католицької церкви на Поділлі (XVII–XIX ст.), Доступно: <https://dekanat.at.ua/publ/b_khikhlach_quot_z_istoriji_greko_katolick_oji_cerkvi_na_podilli_xvii_xix_st_quot/1-1-0-1>. [24 Травень 2021].
38. Шеретюк, РМ 2014. “Змагання за душі” як один із засобів зміцнення позицій російської православної церкви на Правобережній Україні (середина – друга половина XIX ст.)”, *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*, Серія: Історичне релігієзнавство, Вип. 11, с. 169–180.
39. Шеретюк, РМ 2014. ‘Заходи урядових і церковних структур щодо нейтралізації реакції населення Правобережжя на його “возз’єднання” з російською православною церквою 1839 р.’, *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*, Серія: Історичне релігієзнавство, Вип. 9, с. 185–198.
40. Школы при сельских церквях Киевской епархии, 1861. *Киевские епархиальные ведомости*, № 4, часть вторая неофициальная, с. 108–121

Referencies

1. Beauvois, D 1997. ‘Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeznej w latach 1863-1914, *Przegląd Historyczny*, №88, s. 73–94.
2. Bobrowski, T 1900. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego, t. 1, Lwów: *Nakładem Funduszu testamentowego*, 417 s.
3. Dubiecki, M 1914. Na kresach i za kresami, Kijów: *Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego*, 236 s.
4. Jelowicki, A 1839. Moje wspomnienia, Paryż: *Wydanie Alekdandra Jelowickiego i spółki*, s.
5. Kraszewski, I 1840. Wspomnienia z Wołynia, Polesia i Litwy, t. 1. Wilno: *Nakł. i Druk. J. Glücksberga*, 203 s.
6. Lipkowski, L 1913. Moje wspomnienia 1849–1912, Kraków: *nakładem autora*, 324 s.
7. Skinner, B 2014–2015. ‘Valentyna Los’. Uniats'ka Tserkva na Pravoberezhniy Ukrayini naprykintsi XVIII – pershiy polovyni XIX st.: orhanizatsiyyna struktura ta kul'turno-relihiynny aspekt (Uniate Church in the Right Bank of Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century: organizational structure and cultural and religious aspect) (Kyiv: Drukarnya Natsional'noyi biblioteki Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho, 2013. 300 s.): retsenziya’, *Kyyivs'ka Akademiya*, Вур. 12, 195-203.
8. *Ahad Ha-am v seli Hopchytsya. Selo Hopchytsya i pans'kyu budynok*. (Agad Ga-am in the village of Gopchytsia. The village of Gopchytsia and the manor house). Dostupno: <<http://hopchytsya.com.ua/ahad-ha-am-hopchytsya-1/>>. [24 Traven 2021].
9. Balyas, I 2012. ‘Mizhkonfesiynne protystoyannya pravoslavnoho, uniats'koho ta katolyts'koho dukhovenstva volyns'koyi huberniyi na osnovi “Volynskykh

- eparkhial'nykh vidomostey". (Interconfessional confrontation between the Orthodox, Uniate and Catholic clergy of the Volyn province on the basis of the "Volyn Diocesan Sheets"). *Naukovyyu chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*, Seriya IV: Istorychni nauky, s. 78–87.
10. Buravs'kyy, O 2004. Polyaky Volyni u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. (Poles in Volyn in the second half of the XIX – early XX centuries), Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU. 168 s.
 11. Buravs'kyy, O 2011. 'Rymo-Katolyts'ka Tserkva v konteksti mizhkonfesiynykh vidnosyn na Pravoberezhniy Ukrayini naprykintsi XVIII – pochatku XIX st. (The Roman Catholic Church in the context of interconfessional relations in the Right Bank Ukraine in the late XVIII – early XIX century.)', *"Hileya: naukovyy visnyk": Zbirnyk naukovykh prats'*, Vyp. 47 (5), s. 5–11.
 12. Buchkovs'kyy, O 2020. Storinky istoriyi: ikona Materi Bozhoyi Tyvrivs'koyi (Pages of history: the icon of the Mother of God of Tyvriv). Dostupno: <<https://kmc.media/2020/08/22/storinky-istoriyi-ikona-materi-bozhoyi-tyvrivskoyi.html>>. [24 Traven 2021].
 13. V preddveryi novoho hoda (On the eve of the new year), 1908. *Kyevskye eparkhial'nye vedomosti*, № 1, s. 10–13.
 14. Hellner, E 2003. Natsiyi ta natsionalizm; Natsionalizm. per. z anhl. H Kas'yanov (Nations and Nationalism; Nationalism.), Kyiv: *Takson*, 300 s.
 15. Holiy, RV 2013. "Vidomosti pro vidstupnykiv" yak istorychne dzherelo konfesiynykh konversiy u 30-ti roky XIX st. (na prykladi Volyns'koyi huberniyi) ("Information about apostates" as a historical source of confessional conversions in the 30s of the XIX century. (on the example of Volyn province)), *Naukovyy visnyk Shkhidnoyeuropeys'koho universytetu imeni Lesi Ukrayinky*, № 21, 127–133.
 16. Duhovnoe prosveshhenie na Volyni v pervye gody po vozsoedinenii (Spiritual enlightenment in Volyn in the first years after the reunification), 1913. *Volynskie eparkhial'nye vedomosti*, № 1–2, s. 12–13.
 17. Yesyunin, S 2018. Storinky istoriyi pravoslavnoyi tserkvy u misti Khmel'nyts'komu: khram Rizdva Bohorodytsi (Pages of the history of the Orthodox Church in the city of Khmelnytsky: the Church of the Nativity of the Virgin). Dostupno: <<https://khm.gov.ua/uk/content/storinky-istoriyi-pravoslavnoyi-cerkvy-u-misti-hmelnyckomu-hram-rizdva-bogorodyci>>. [24 Traven 2021].
 18. Iz obozreniya duhovnykh zhurnalov (From a review of spiritual journals), 1912. *Volynskie eparkhial'nye vedomosti*, s. 15–16.
 19. Istoriko-statisticheskoe opisanie mestechka Satanova Proskurovskogo uezda Podol'skoj gubernii i nahodjashhegosja bliz nego Svjato-Troickogo Zashatnogo Monastyrza, sostavleno iz svedenij, dostavlennykh Svjashhennikom M. Orlovskim (The historical and statistical description of the town of Satanov in the Proskurovsky district of the Podolsk province and the Holy Trinity Zashatny Monastery located nearby was compiled from the information delivered by Priest M. Orlovsky), 1862. *Podol'skie eparkhial'nye vedomosti*, № 2, chast' neoficial'naja, s. 47–56.
 20. Kalach, V 2018. 'Formy ta rivni relihiynoyi identychnosti: teoretyko-metodolohichnyy analiz. (Forms and levels of religious identity: theoretical and methodological analysis)', *Ukrayins'ka polonistyka*, Vypusk 15, s. 31–40.
 21. Los', VE 2013. Uniats'ka Tserkva na Pravoberezhniy Ukrayini naprykintsi XVIII – pershiy polovyni XIX st.: orhanizatsiyina struktura ta kul'turno–relihiynnyy aspekt (Uniate Church in the Right Bank of Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century: organizational structure and cultural and religious aspect), Kyiv: *NBUV*, 300 s.
 22. Myshchak, IM 2012. 'Udoskonalennya konstytutsiyynoho zakonodavstva Ukrayiny u sferi svobody sovisti ta virospovidannya vidpovidno do mizhnarodno-pravovykh norm ta standartiv (Improving the constitutional legislation of Ukraine in the field of freedom of conscience and religion in accordance with international legal norms and

- standards)', *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, № 4, s. 37–40.
23. Motspan, R (n.d.). Chudotvorna ikona Bozhoyi Materi “Bars'ka” (Miraculous icon of the Mother of God “Barska”). Dostupno: <https://blagobar.church.ua/svyatini/?fbclid=IwAR2AV1xLcYre5BU7-WPVTtcSeSxK--kJCM2FHNjtFPa-IrgUx6VI69e_fik>. [24 Traven 2021].
 24. Nadтока, НМ 1998. ‘Mizhkonfesiyni vidnosyny v Ukraini na pochatku XX st. (Interconfessional relations in Ukraine in the early XX century)’, *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, № 5, s. 86–99.
 25. Nyneshnij sostav Podol'skoj eparhii (The current composition of the Podolsk diocese), 1862. *Podol'skie eparhial'nye vedomosti*, № 1, chast' vtoraja neoficial'naja, s. 9–10.
 26. O gadaniyah u Malorosijan 24 i 30 nojabrja vo dni sv. Velikomuchenicy Ekateriny i sv. ap. Andreja Pervozvanogo (About fortune-telling among the Little Russians on November 24 and 30 during the days of St. Great Martyrs Catherine and St. ap. Andrew the First-Called), 1846. *Kievskie gubernskie vedomosti*, № 8, s. 64–67.
 27. Oprya, IA 2017. ‘U poshukakh vlasnoyi identychnosti: pizn'oprotstants'ki konfesiyyi Pravoberezhnoyi Ukrainy u kintsy XIX – na pochatku XX st. (In Search of Their Own Identity: Late Protestant Denominations of Right-Bank Ukraine in the Late XIX and Early XX Centuries)’, *Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky*. Tom 27, s. 419–425.
 28. Pavlyuk, HV 2011. ‘Osoblyvosti vnutrishn'otserkovnoho zhyttya baptysts'kykh hromad Volyns'koyi huberniyi v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. (Features of the intra-church life of the Baptist communities of the Volyn province in the second half of the XIX – early XX centuries)’, *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu “Ostroz'ka akademiya”. Ser.: Istorychne relihiyevnavstvo*, Vyp. 4, s. 145–158.
 29. Pastyrskoe soveshanie (Pastoral conference), 1906. *Pravoslavnaja Podolija*, № 1, s. 32–53.
 30. Polishchuk, YuM 2012. *Natsional'ni menshyny Pravoberezhzhya Ukrainy u konteksti etnichnoyi polityky Rosiys'koyi imperiyi (kinets' XVIII – pochatok XX st.)*. (National minorities of the Right-Bank of Ukraine in the context of ethnic policy of the Russian Empire (late XVIII – early XX centuries), Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, s. 432.
 31. Potverzhdenie Duhovenstvu o tochnom sobljudenii pravil, odnositel'no prigotovleniya inovercev-nehristian k prinjatiju hristianskoj very (Confirmation to the Clergy about the exact observance of the rules regarding the preparation of non-Christian gentiles for the adoption of the Christian faith), 1865. *Podol'skie eparhial'nye vedomosti*, №1, chast' pervaja oficial'naja, 25.
 32. Prodazha cerkovnyh knig pri Podol'skoj Duhovnoj konsistorii (Sale of church books at the Podolsk Spiritual consistory), 1862. *Podol'skie eparhial'nye vedomosti*, №1, chast' neoficial'naja, 7–9.
 33. Pushkar, N (n.d.). Tadeush Chats'kyi z rusofil's'kykh pozytsiy I. H. Kulzhyns'koho v yoho spohadakh pro Volyn' (Tadeusz Chatski from the Russophile positions of I. G. Kulzhynsky in his memoirs about Volhynia), Dostupno: <<http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/206-tadeush-chatskyi-z-rusofil'skykh-pozytsiy-i-h-kulzhynskoho-v-yoho-spohadakh-pro-volyn->>. [24 Traven 2021].
 34. Smit, E 1994. Natsional'na identychnist' (National Identity), per. z anhliys'koyi P. Tarashchuka, Kyiv: *Osnovy*, 223 s.
 35. Stokolos, NH & Sheretyuk, RM 2012. Drama Tserkvy (The drama of the Church), Rivne: *PP DM*, 347 s.
 36. Fylypovych, L 2018. “Pravoslavnyy ateyist” yak spetsyfichna forma relihiynoyi identychnosti v suchasnyy Ukraini (“Orthodox atheist” as a specific form of religious identity in modern Ukraine)’, *Istoriya relihiy v Ukraini. Naukovyy shchorichnyk*. Vyp. 28. Chastyna II, s. 531–544.

37. Khikhlach, B (n.d.). Z istoriyi hreko-katolyts'koyi tserkvy na Podilli (XVII–XIX st.) (From the history of the Greek Catholic Church in Podolia (XVII-XIX centuries)), Dostupno: https://dekanat.at.ua/publ/b_khikhlach_quot_z_istoriji_greko_katolickoji_cerkvi_na_podilli_xvii_xix_st_quot/1-1-0-1>. [24 Traven 2021].
38. Sheretyuk, RM 2014. “Zmahannya za dushi” yak odyz iz zasobiv zmitsnennya pozytsiy rosiys'koyi pravoslavnoyi tserkvy na Pravoberezhniy Ukrayini (seredyna – druha polovyna XIX st.) (“Competition for souls” as one of the means of strengthening the position of the Russian Orthodox Church on the Right Bank of Ukraine (middle – second half of the XIX century)), *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu “Ostroz'ka akademiya”*, Seriya: Istorychne relihiyevnavstvo, Vyp. 11, s. 169–180.
39. Sheretyuk, RM 2014. ‘Zakhody uryadovykh i tserkovnykh struktur shchodo neytralizatsiyi reaktsiyi naselennya Pravoberezhzhya na yoho “vozz'yednannya” z rosiys'koyu pravoslavnoyu tserkvoyu 1839 r. (Measures taken by government and church structures to neutralize the reaction of the population of the Right Bank to its “reunification” with the Russian Orthodox Church in 1839.)’, *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu “Ostroz'ka akademiya”*, Seriya: Istorychne relihiyevnavstvo, Vyp. 9, s. 185–198.
40. Shkoly pri sel'skih cerkvjah Kievskoj eparhii (Schools at rural churches of the Kiev diocese), 1861. *Kievskie eparhial'nye vedomosti*, № 4, chast' vtoraja neoficial'naja, s. 108–121.